

ФУНКЦІЇ ПРЕФІКСІВ У ВИДОТВОРЕННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті досліджено питання про значення спостереження над дієсловом при вивченні української мови, визначено основні аспекти дослідження перфективації дієслів у сучасній українській мові. Виділено та охарактеризовано лексико-семантичні групи вербальних дієслів української мови, що мають свої особливості у сполучуваності з префіксами як реалізаторами словотвірної-граматичної та граматичної функції. Спостереження підтверджено прикладами.

Ключові слова: вид, дієслова, одновидові дієслова, двовидові дієслова, вербальні дієслова, відіменні дієслова, видові особливості.

Сучасний стан розвитку української лінгвістики тісно пов'язаний з ідеєю про необхідність аналізу внутрішньої структури власне-дієслівних категорій, зокрема категорії виду як основної загально дієслівної категорії. Дієслово посідає центральну позицію щодо інших ознакових слів, і це зумовлено його категоріями. У сучасній українській мові граматичні категорії дієслова, які характеризують перебіг дій, процесів та перебування в станах, неоднорідні. До самостійних граматичних категорій дієслова належить категорія виду, яка здавна привертала і продовжує привертати увагу мовознавців. Категорія виду характерна для всіх дієслів обох генетичних груп – вербальних і відіменних.

Останнім часом у вітчизняному мовознавстві помітне неухильне зростання інтересу дослідників до питання про видові форми дієслова в українській мові. Вчення про аспектологію як галузь мовознавства почало формуватися значно пізніше, ніж, наприклад, морфологія і синтаксис, але воно має вже досить сталу систему базових понять, відображену в теоретичних працях і підручниках.

Описано особливості українського дієслова, видову структуру вербальних дієслів у працях «Словотвірна структура слова» (автори : Городенська К. Г., Кравченко М. В.) [1], «Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці» (автор : Загнітко А. П.) [3], «Аспектологічні характеристики дієслів руху, переміщення» (автор : Городенська К. Г.) [2].

Актуальною проблемою є висвітлення особливостей морфологічної структури дієслова, вираження видових значень вербальних і відіменних дієслів, адже видові значення охоплюють усі без винятку форми дієслова, тобто мають універсальний характер.

Мета статті – встановити і описати особливості перфективації вербальних дієслів у сучасній українській мові. Готуючи статтю, на меті було вирішити такі завдання : з'ясувати основні аспекти дослідження префіксації вербальних дієслів у сучасній українській мові, роль префікса як видотворчого засобу у сучасній українській літературній мові.

Вербальні дієслова сучасної української мови мають великий потенціал видотворчих засобів, які поділяються на засоби творення виду до відповідних вербальних дієслів недоконаного виду та засоби творення корелятивів недоконаного виду до вербальних дієслів доконаного виду. У першій групі видотворчих засобів визначальна роль належить префіксам. Синкретизм дієслівних префіксів має досить широкий діапазон: від семантичної багатозначності префікса до нейтралізації його як словотворчої морфеми і перетворення лише на показник доконаного виду. У дієслівній системі сучасної української мови немає префіксів, які вживалися б тільки для утворення доконаних корелятивів, як, наприклад, суфікси імперфективації, тобто жоден префікс не є граматичним показником виду взагалі. Цю функцію виконують лише деякі дієслівні префікси, які функціонують передусім як засоби утворення дієслів доконаного виду. Оскільки граматична, або видотворча, функція не єдина і не основна для них, то правомірніше говорити не про граматичні чи видові префікси взагалі, а тільки про певні префікси, які у відповідному семантичному контексті дієслів стають виразниками доконаного виду, тобто засобами граматичної перфективації. У сучасній аспектології вважається, що префіксальні видові пари утворюють таких двоє співвідносних дієслів, які за повної ідентичності своїх лексичних значень розрізняються граматичним значенням виду, а саме : безпрефіксне дієслово виражає тривалість і нецілісність дії, процесу або стану, а префіксальне – їх цілісність. Лексична тотожність безпрефіксного і префіксального дієслова свідчить про повноту десемантизації префікса, тобто про втрату ним своїх словотвірних значень. У структурі граничних дієслів кожен префікс досить специфічний за ступенем його граматичної формалізації.

У сучасній аспектології дієслова односпрямованого руху, незважаючи на граничний характер виражених ними дій, вважаються одновидовими дієсловами недоконаного виду, бо префікси, крім граматичного значення доконаного виду, надають їм різних просторових значень, пор.: летіти, влетіти, вилетіти, відлетіти, залетіти, злетіти, долетіти, прилетіти.

Поширеною є думка, згідно з якою основним критерієм визначення того чи іншого префікса як суто видового, граматичного є неможливість утворити від префіксального дієслова доконаного виду

імперфектив другого ступеня, тому що він тотожний безпрефіксному першого ступеня. Якщо ж префіксальне дієслово має вторинний імперфектив, то воно перебуває поза видовою співвіднесеністю з первинним імперфективом. Ідеться про тріади типу вузити – завузити – звужувати; писати – дописати – дописувати; колоти – розколоти – розколювати й под. Збігаються лексично з безпрефіксними дієсловами недоконаного виду і не утворюють вторинних імперфективів лише дієслова з префіксом по-. З іншого боку, для багатьох перфективних дієслів, префікси яких зазнали часткової або повної десемантизації, можливі суфіксальні імперфективи. Це пояснюють високою продуктивністю імперфективації, а також більшою виразністю недоконаного виду в другій видовій парі. Та абсолютувати критерій відсутності / наявності вторинного імперфектива при визначенні префіксальних видових пар не можна, бо це призводить до помилок, адже тут дієслова звучання з префіксом про-, очевидно, як такі, що не мають вторинного імперфектива, об'єднані у видову пару з відповідними безпрефіксними дієсловами недоконаного виду, напр.: продзеленчати – дзеленчати, продзеленькати – дзеленькати, продзенькати – дзенькати та ін., а частина дієслів конкретної фізичної дії з префіксом з-/ зі-, с- через те що від них утворюються вторинні імперфективи, не вважаються корелятами доконаного виду до відповідних безпрефіксних дієслів недоконаного виду. Ідеться про дієслова типу жати – зжати – зжинати (пшеницю), орати – зорати – зорювати (поле), рубати – зрубати – зрубувати (дерево) та ін. З таким представленням видової співвіднесеності зазначених дієслів не можна погодитися, тому що дієслова звучання, виражаючи внутрішньо необмежені дії, взагалі не корелюють за видовою ознакою. Що ж до вербальних дієслів конкретної фізичної дії, то вони належать до дієслів з граничною семантикою, що забезпечує їм за наявності десемантизованих перфективних засобів видову співвіднесеність з префіксальними формами доконаного виду. Найбільш граматикалізованим у семантичному контексті цих дієслів виявився префікс з-/зі-, с-, бо в нього повністю знівельовалося просторове значення. Префікс з-/зі-, с- є справді найбільш десемантизований. Ті аспектологи, які граматичну доконаність пов'язують з результативністю дії, процесу або стану, співвідносні дієслова типу молоти – змолоти, доїти – здоїти, жувати – зжувати й под. трактують як префіксальні видові пари. Це спричинило до непослідовності у визначенні статусу дієслів конкретної фізичної дії та деяких інших з префіксом з-/ зі-, с-. Так, наприклад, у Словнику української мови дієслова збудувати, змурувати, зварити подаються як кореляти доконаного виду дієслів недоконаного виду будувати, мурувати, варити, а подібні до них дієслова, зокрема зробити (іграшку), скувати, зсукати, зіткати, сколотити (масло), скосити, зорати, здоїти, згоїти та ін., не об'єднуються у видові пари із співвідносними безпрефіксними дієсловами недоконаного виду.

Вже стало традицією ставити аспектуалізацію того чи іншого префікса в залежність від семантики дієслівних основ. Для кожного з них встановлено коло тих дієслівних основ, поєднуючись з якими він утворює форми доконаного виду, нейтралізуючи всі свої словотвірні значення. Проте, як свідчать різні аспектологічні дослідження, коло цих дієслів визначається інтуїтивно, що породило розбіжності в окресленні його лексико-семантичних меж. Здатність дієслів недоконаного виду корелювати за видовою ознакою повинна насамперед ставитися в пряму залежність від граничності виражених ними дій, процесів та станів, тобто від спрямованості їх на досягнення своєї внутрішньої межі. Цей критерій не новий в аспектології, він проголошений давно, особливо в русистиці, але практично, встановлюючи видові пари дієслів, ним не скористався послідовно ніхто. Не визначено чітко навіть основні лексико-семантичні групи дієслів, які передають граничні дії, процеси та стани.

У системі вербальних дієслів сучасної української мови, за нашими спостереженнями, граничний, внутрішньо обмежений характер мають дії, які виражають дієслова двох великих за обсягом лексико-семантичних груп: дієслова односпрямованого руху та дієслова конкретної фізичної дії. Саме вони потенційно можуть формувати видові кореляції. Решта дієслів, серед них лексико-семантичні групи із значенням різноспрямованого руху, звучання, звукового вияву, мовлення та мислення, означають неграничні, внутрішньо необмежені, тривалі дії, рідше – процеси й стани. Вони взагалі знаходяться поза видовою співвіднесеністю. Другий критерій поширюється тільки на ті дієслова недоконаного виду, які потенційно можуть корелювати в межах видової пари з дієсловами доконаного виду. Він передбачає наявність десемантизованих перфективних засобів, які, приєднавшись до таких дієслів, змінюють лише граматичне значення недоконаного виду на граматичне значення доконаного виду. Як уже зазначалося, у дієслів односпрямованого руху таких перфективних засобів немає. Вони зовсім не беруть участі у процесах граматичної перфективації, тому що наявні в сучасній українській мові дієслівні префікси надають їм не тільки граматичного значення доконаного виду, а й словотвірних просторових значень.

У структурі дієслів конкретної фізичної дії залежно від їх індивідуального лексичного значення десемантизуються різні префікси, але не всі вони перетворюються на граматичні показники доконаного виду. Процес їх формалізації здійснюється вибірково і досить складно, передусім тому, що граматичне значення доконаного виду тісно пов'язане з результативністю або завершеністю дії. Основним засобом

граматичної перфективації цих вербальних дієслів є префікс по-. Про його суто граматичний статус, на думку більшості аспектологів, свідчить передусім відсутність вторинних імперфективів у дієслів доконаного виду з цим префіксом, пор. видові пари: молоти – помолоти, молотити – помолотити, полоти – помолоти, пороти – попороти, шити – пошити, будувати – побудувати та ін. Напр.: Комбайн молотить пшеницю – Комбайн помолотив пшеницю; Жінка поле картоплю – Жінка пополола картоплю і т. д. Слід зауважити, що, відводячи префіксу по- роль виразника граматичного значення доконаного виду, аспектологи при цьому ігнорують те, що він увиразнює результативне значення, на досягнення якого спрямовані дії співвідносних дієслів недоконаного виду. З огляду на це вважаємо, що й префікс з- / зі-, с- у структурі тих дієслів доконаного виду, від яких не утворюються вторинні імперфективи, повинен кваліфікуватися як граматичний формант, оскільки його просторове значення повністю нівелювалося, пор. видові пари: будувати – збудувати, в'язати – зв'язати (шапку), пекти – спекти й под. Напр.: Сім'я буде хату. – Сім'я збудувала хату; Дівчина в'яже собі шапку. – Дівчина зв'язала собі шапку. Деякі з цих вербальних дієслів не корелюють за видовою ознакою тоді, коли виражені ними дії визначають професійне заняття людини, пор.: Він буде (Він – будівельник) і т.д.

Префікс на- через стійкий характер свого просторового значення рідко вживається як засіб граматичної перфективації вербальних дієслів конкретної фізичної дії, пор. видові пари: малювати – намалювати, писати – написати та ін. Напр.: Художник малює картину. – Художник намалював картину; Діти пишуть твір. – Діти написали твір. Дієслова малювати, писати не співвідносяться за видовою ознакою, якщо вони вказують на професійне заняття людини, пор.: Він малює (Він – художник), Він пише (Він – письменник).

Параметри граматичної перфективації вербальних дієслів конкретної фізичної дії за допомогою префікса за-, який у сучасній українській мові вживається передусім як засіб утворення нових дієслів доконаного виду з темпоральним та просторовим значеннями, також обмежені, бо навіть ті поодинокі дієслова або їх окремі ЛСВ (лексико-семантичні варіанти), поєднуючись з якими, він найбільше десемантизується, виражають значення результативності або завершеності дії. Саме тому його статус на рівні таких ЛСВ вербальних дієслів пропонуємо визначати як найбільш граматикалізованого префікса, який гранично зблизився з видовими префіксами. Ідеться, зокрема, про співвідношення дієслів засмажити і смажити на рівні ЛСВ «готувати м'ясо, рибу тощо переважно із жиром на вогні, на жару без використання води», пор.: Жінка смажить коропа і Жінка засмажила коропа; запекти і пекти на рівні ЛСВ «готувати їжу, нагрівати на вогні, на жару (у печі, в духовці)», пор.: Пекти качку в духовці і Запекти в духовці; зарізати і різати на рівні ЛСВ «убивати на м'ясо свійських тварин або свійських птахів».

Решта дієслівних префіксів, зокрема в-/у-, ви-, від-, при-, про-, роз-, зовсім рідко виконують роль граматичних перфективаторів.

Менш послідовно, ніж у вербальних дієслів конкретної фізичної дії, виявляється граничність дій у вербальних дієслів із значенням інтелектуальної діяльності, тому що в семантичній структурі більшості таких дієслів поєднуються ЛСВ, дії яких мають як граничний, так і неграничний характер. На рівні своїх граничних ЛСВ ці дієслова корелюють за видовою ознакою здебільшого з перфективами, утвореними за допомогою префікса по-. Так, наприклад, у вербального дієслова рахувати парновидовими є ЛСВ, що означають «називати числа в певному порядку» та «визначати, встановлювати кількість кого-, чого-небудь, суму», які є спільними і для від субстантивного дієслова лічити, пор.: Школярка рахує (лічить) до десяти – Школярка порахувала (полічила) до десяти; Касир рахує (лічить) гроші – Касир порахував (полічив) гроші. Лише деякі вербальні дієслова із значенням інтелектуальної діяльності на рівні одного-двох своїх граничних ЛСВ співвідносяться з перфективом, утвореним за допомогою префікса на-, пор. видові пари креслити – накреслити («виготовити малюнок, схему тощо»), плутати – наплутати («наробити помилок у чому-небудь»), напр.: Інженер креслить діаграму – Інженер накреслив діаграму.

Вербальні дієслова стану, що визначають положення кого-, чого-небудь у просторі, лежати, сидіти, стояти, висіти через внутрішню необмеженість виражених ними станів взагалі не можуть корелювати за видовою ознакою.

Висновки. Граматична перфективація вербальних дієслів – це поєднуваність з префіксами, які в їх структурі на рівні деяких або всіх ЛСВ повністю нейтралізували свої словотвірні значення, перетворившись на виразників граматичного значення доконаного виду. Домінантне становище у процесах граматичної перфективації посідають вербальні дієслова конкретної фізичної дії, периферійне – вербальні дієслова із значенням інтелектуальної діяльності. Основним їх граматичним перфективатором є префікс по-. Найближче до нього є префікс з-/зі-, с-. Кілька префіксів, зокрема за-, на-, в-/у-, ви-, у структурі багатьох вербальних дієслів як виразників відповідних ЛСВ гранично наблизилися до префікса по- як суто граматичного засобу перфективації дієслів. Десемантизація префіксів від-, при-, про- та роз- у структурі

вербальних дієслів конкретної фізичної дії та інтелектуальної діяльності людини – явище нетипове, спорадичне. Поза процесами десемантизації знаходяться префікси над-, о-/об-, пере-, перед- та під-

У рамках отриманих результатів можна намітити перспективу подальшого студіювання у цьому напрямку: простеження засобів видотворення у системі багатозначних дієслів та доведення видової неоднорідності вербальних багатозначних дієслів. Актуальним і надалі є вивчення видоутворення в українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1981. – 199с.
2. Городенська К. Г. Аспектологічні характеристики дієслів руху, переміщення / К. Г. Городенська// Актуальні проблеми граматики : зб. наук. праць. – Кіровоград, 1997. – [вип.2]. – С. 116–119.
3. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 132 с.

В статье проанализирован вопрос о значении наблюдения над глаголом при изучении украинского языка, определены основные аспекты исследования перфективации глаголов современного украинского языка. Выделено и охарактеризовано лексико-семантические группы вербальных глаголов украинского языка, что имеют свои особенности у соединении с приставками как реализаторами словообразовательно- грамматической и грамматической функции. Наблюдения подтверждены примерами.

Ключевые слова : вид, глаголы, одновидовые глаголы, двовидовые глаголы, вербальные глаголы, отименные глаголы, видовые особенности.

The article studies the issue of importance of observing a verb in the study of Ukrainian and determines main aspects in the study of perfectivation of Ukrainian verbs. The authors underline and characterize lexical and semantic groups of verbs denoting action in the Ukrainian language, that have certain peculiarities in their collocations with prefixes as elements implementing word-building/grammatical and grammatical functions.

Key words : aspect, verbs, single-aspectual verbs, bi-aspectual verbs, verbs denominating action, nominal-originated verbs, specific peculiarities.